

УДК 159.937.53

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-2.3>**О. А. Бакаленко**кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Харківський національний університет радіоелектроніки

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ЧАСУ ДІТЬМИ РІЗНОГО ВІКУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті здійснено теоретичний аналіз досліджень особливостей сприйняття часу дітьми різного віку. Розвиток сприйняття часу дитиною розглядається як тривалий і складний процес, який пов'язаний із формуванням та функціонуванням системи суб'єктивного відображення метричних властивостей часу, топологічних властивостей часу й орієнтуванням у часі.

Висвітлено особливості сприйняття часу немовлятами, дітьми раннього віку, дошкільниками та молодшими школярами. З'ясовано, що освоєння дітьми різних властивостей часу має асинхронний характер. Запропоновано враховувати відмінність між неявною та явною обробкою інформації про час при обговоренні досліджень розвитку часової перцепції дитини, що має бути відображене у висновках щодо особливостей сприйняття часу дітьми різного віку. Зроблено висновок про необхідність перегляду твердження про відсутність у немовлят здатності обробляти інформацію про час, яке є традиційним для вітчизняної психології.

У результаті узагальнення та систематизації проблематики досліджень специфіки сприйняття часу дитиною було виявлено, що переважна більшість робіт присвячена вивченню розвитку часової перцепції у дошкільників та молодших школярів. Раннє дитинство та вік немовляти значно рідше привертають до себе увагу науковців. Що стосується дослідження різних аспектів сприйняття часу, то найбільш вивченими є особливості сприйняття дітьми метричних властивостей часу, а найменш – специфіка часової перспективи дітей (особливо дошкільників).

Наголошено на різноманітності та неоднозначності отриманих експериментальних результатів. Найбільш суперечливими є дані щодо особливостей часової перспективи дітей дошкільного віку та щодо віку, в якому у дитини формуються уявлення про топологічні властивості часу. Наведено чинники, що можуть обумовлювати суперечливість та неспівпадіння результатів досліджень специфіки сприйняття часу дітьми певного віку.

Зроблено висновок про перспективність інтеграції різних експериментальних даних щодо особливостей сприйняття часу дітьми різного віку та пошук психологічних і мозкових механізмів, що стоять за ними.

Ключові слова: сприйняття часу, дитина, вік, метричні властивості часу, топологічні властивості часу, орієнтування в часі.

Постановка проблеми. Всі явища психічного життя людини знаходяться в межах ментального простору й часу, що обумовлює високу актуальність та практичну значимість проблеми часу як для психологічної науки в цілому, так і для окремих її галузей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психології накопичено великий фактичний та емпіричний матеріал із вивчення психологічного часу. Феномен часу представлений від психофізіологічного до особистісного рівня у дослідженнях К.О. Абульханової-Славської, С.І. Бабатіної, О.Ю. Балашової, Т.М. Березіної, А.К. Болотової, Л.С. Виготського, В. Вундта, Є.І. Головахи, Д.Г. Елькіна, Ф. Зімбардо, В.П. Зінченка, З.О. Кіреєвої, О.О. Кроніка, К. Левіна, В.П. Лисенкової, Ж. Нюттена, Р. Орнштейна, Ж. Піаже, О.В. Полуніна, С.Л. Рубінштейна, Р.М. Свиначенко, О.Ю. Сурніної, Т.М. Титаренко, Н.М. Толстих, П. Фресса, Х. Хогланда, Б.Й. Цуканова та інших [1; 2].

Попри різноманітність визначень і трактувань часу як предмета психологічного дослідження, основним і базовим параметром його психологічного вивчення можна вважати суб'єктивний характер сприйняття, усвідомлення й переживання часу людиною. Як зазначає Т.М. Титаренко, психологічний час певним чином викривлює об'єктивну дійсність, забарвлюючи її у значущі кольори. Він є не нейтральним, а пристрасним відображенням, що має яскраву суб'єктивну валентність. Залежно від того, як людина на певних етапах життя ущільнює, розширює, звужує, прискорює або вповільнює перебіг власного психологічного часу, вона по-різному бачить довколишній світ і саму себе [3, с. 47–48].

Вивчаючи час як психологічний феномен, дослідники використовують найрізноманітніші терміни, серед яких одним із найбільш вживаних є термін «сприйняття часу». У сприйнятті часу розрізняють сприйняття метричних властивостей часу (тривалості й одночасності), топологічних

властивостей часу (одновимірності, безперервності, послідовності та необоротності) і орієнтування в часі (здатність людини знати (вербальний компонент) і використовувати (поведінковий, практичний компонент) часову інформацію для організації своєї поведінки) [4].

Процес сприйняття часу обумовлений багатьма чинниками. Серед цих чинників – тривалість проміжку часу, який належить оцінити [5]; спосіб вимірювання та оцінки часу [5]; дії, що виконуються в оцінюваний період [6]; сенсорна модальність, залучена у виконання цих дій [6]; величина навколишнього простору [6]; стать випробуваного [7]; особливості його індивідуальності [7]; рівень стресу й збудження [5]. Одним із чинників, що визначають індивідуальні характеристики сприйняття часу, є вік. Вікові особливості сприйняття часу вивчали С.І. Бабатіна, О.Ю. Балашова, Д.Г. Елькін, З.О. Кіреєва, В.П. Лисенкова, Ж. Піаже, Т.Д. Ріхтерман, О.Ю. Сурніна, Н.М. Толстих та інші.

Особливе теоретичне та практичне значення мають дослідження специфіки сприйняття часу дітьми. Час є універсальною, базовою категорією в пізнанні дитиною навколишнього світу. Уміння орієнтуватися в часі дає дітям можливість успішно розвиватися, опановувати різні види діяльності, створює основу для розвитку таких якостей особистості, як організованість, зібраність, цілеспрямованість, точність, необхідних при навчанні в школі й у повсякденному житті. Уявлення дитини про час досліджували закордонні (Л.Б. Еймс, Р. Крачфілд, Д. Креч, Ж. Піаже, П. Фресс та інші) та вітчизняні науковці (Н.М. Голота, Д.Г. Елькін, А.А. Івахненко, З.О. Кіреєва, Т.Б. Хомуленко та інші). Дані про специфіку сприйняття часу дітьми певного віку в різних дослідженнях не співпадають, їх складно порівняти між собою. Психологія часу поки далека від того, щоб запропонувати несуперечливу картину особливостей сприйняття часу дітьми у всій її повноті й складності. Недостатня дослідженість, багатогранність та практична значимість цієї проблеми й зумовили актуальність її подальшої розробки.

Метою статті є теоретичний аналіз, узагальнення та систематизація досліджень особливостей сприйняття часу дітьми різного віку.

Виклад основного матеріалу. Психологи зазвичай вказують, що сприйняття часу важко дається дитині та констатують відносно пізній розвиток часових уявлень у дітей. Діти довго не розуміють логіки часових відношень, плутаються у їх розрізненні, не сприймають дуже тривалі часові періоди (рік, століття). Перш за все це обумовлено специфічними особливостями часу. Час не має наочної основи й сприймається опосередковано на основі діяльності, що здійснюється, чи особливого предмета – годинника. Час злитий із життєвими подіями, тече в одному напрямку, його

не можна повернути. Позначення часових відрізків відносно: те, що було завтра, стало сьогодні і тому подібне [8, с. 41; 9, с. 198–199]. По-друге, як підкреслював Ж. Піаже, розвиток уявлень про час у дітей знаходиться в тісному й необхідному зв'язку з розвитком психічних функцій. Тільки за умови зрілості всіх функцій досягається адекватне відображення часових відношень [10].

Тривалий час існувала думка, що немовлята не здатні обробляти інформацію про час [10–13]. У вітчизняній науковій літературі це твердження і на сьогодні є досить поширеним. Вважається, що сприйняття часу немовлятами обмежується біологічним механізмом орієнтування в часі на основі індивідуального циркадного ритму, який є вродженим і складається з фаз неспання й сну [9; 11]. Однак, є експериментальні дані, які не узгоджуються з уявленнями про відсутність у немовлят здатності точно оцінювати час.

На сьогодні є достатні докази того, що реакції немовлят можуть бути обумовлені часовими інтервалами, які не відповідають жодному біологічному ритму. Так, Y. Brackbill та H.E. Fitzgerald провели дослідження, в якому брали участь діти у віці одного місяця. У приміщенні, в якому знаходилися діти, кожні 20 с відбувалася зміна освітленості тривалістю 4 с. Така зміна освітленості призводила до систематичної появи знічного рефлексу. Коли світло припинило вмикати та вимикати, зніці немовлят продовжували скорочуватися й розширюватися через зазначені інтервали часу [14]. Цей експеримент наочно демонструє, що немовлята сприймали тривалість часових інтервалів. S. Droit-Volet підкреслює, що необхідно враховувати фундаментальну відмінність між неявною та явною обробкою інформації про час. У більшості випадків оцінка часу не вимагає логічних міркувань [14].

У період раннього дитинства малюк починає опановувати способи мовного вираження часових відношень. Згідно з онтолінгвістичним дослідженням, проведеним під керівництвом С.Н. Цейтлін, першими засобами вираження темпоральності в мові дітей є часові форми дієслів [15]. Орієнтованість дитини перш за все на актуальну для неї ситуацію дійсності знаходить відображення в її мовному онтогенезі. І.В. Бурдіна проаналізувала щоденникові записи батьків і дійшла висновку, що в процесі розвитку мови першими з'являються форми теперішнього часу дієслова, які позначають конкретні процеси, що відбуваються в момент мовлення. Вони фіксуються в мові дітей вже у віці одного року 6 місяців. Трохи пізніше з'являються дієслова в минулому часі, й в останню чергу – ближче до 2-х років – опановується семантика, виражена формами майбутнього часу. Формування категорії часу дієслів у мові дитини завершується приблизно у віці двох

років – двох років двох місяців. З цього моменту дитина вживає форми минулого, теперішнього та майбутнього часу в основних властивих їм значеннях [16]. На відміну від цього дослідження, експерименти К.В. Абросової показали, що процес диференціації дієслівних форм теперішнього і минулого, теперішнього й майбутнього часів навіть до п'яти років ще остаточно не завершений [17]. Такий самий висновок зробила й З.О. Кіреєва. Згідно з її дослідженнями, діти трьох–п'яти років неправильно застосовують часові форми дієслів для диференціації періодів часу [11].

Поступово уявлення дитини про минуле, а потім і про майбутнє стають все більш диференційованими. Для їх відображення в мові стає недостатнім вживання часових форм дієслова, виникає необхідність в інших засобах вираження темпоральності. Ці засоби починають використовуватися в різні періоди розвитку мови й відображають появу все більш широких уявлень про час. За даними С.Н. Цейтлін та О.Г. Сударевої, першими – до двох років – з'являються темпоральні прислівники (зараз, тепер, скоро, знову, потім, сьогодні, вчора, зараз, ще, вже). У віці двох–трьох років дитина починає використовувати в мові назви пір року, частин доби (ранок, ніч). У віці трьох–чотирьох років діти активно вживають назви деяких днів тижня, місяців і свят [15].

Т.Д. Ріхтерман виявила в цілому таку саму послідовність появи в дитячій мові різних засобів вираження темпоральності [18]. Вона також вказує на здатність дітей вже у три–чотири роки визначати день, ніч, ранок, вечір не тільки в реальній дійсності, а й на картинках. При цьому знання окремих часових категорій дається дитині легше, ніж усвідомлення взаємозв'язків і відносин між ними, тому діти часто не можуть назвати послідовно, по порядку частини доби, дні тижня, місяці, пори року. Особливі труднощі виникають, коли необхідно відтворити послідовність, починаючи з будь-якого елемента, а не з того, що є для дитини звичним: ранок – при називанні частини доби, понеділок – днів тижня. Т.Д. Ріхтерман вважає, що часто знання дітей про час носять формальний характер, оскільки не спираються на розуміння тривалості, плинності, незворотності та періодичності часу. Разом з тим, вона фіксує значний інтерес дітей до пізнання темпоральних аспектів дійсності. Показником такого інтересу є дитячі запитання («Коли настане літо?», «Після суботи буде неділя?», «Хто раніше народився, ти або я?» тощо). Переважна більшість цих запитань спостерігається з кінця четвертого року життя [18].

Певну асинхронність процесу освоєння часових властивостей відмічає й З.О. Кіреєва. Вона вивчала вікову динаміку й специфічні риси темпоральних репрезентацій та виявила, що уявлення про послідовність формуються у свідомо-

сті дитини пізніше, ніж уявлення про тривалість. Згідно З.О. Кіреєвої, у дітей дошкільного віку уявлення про метричні властивості часу репрезентовані у свідомості з опорою на акти ходьби й бігу; уявлення для орієнтування в часі, зокрема, орієнтування в фазах добового циклу, складаються на основі циркадного ритму; уявлення про послідовність, часову перспективу, часові еталони відсутні [11]. Висновок про відсутність у дітей трьох–п'яти років будь-яких уявлень про топологічні властивості часу є досить спірним і не узгоджується з результатами багатьох онтолінгвістичних досліджень. За даними З.О. Кіреєвої, уявлення про топологічні властивості часу починають розвиватися лише у дітей 6–7 років, а часові еталони діти починають засвоювати у молодшому шкільному віці [11].

Зовсім інший віковий період пов'язує зі становленням уявлень про послідовність і порядок подій М. Монтессорі. Вона виокремлювала особливий сензитивний період – період розвитку почуття порядку, одним із найважливіших аспектів якого є сприйняття порядку в часі. Триває цей період від року до трьох років, причому етап найвищої інтенсивності його протікання настає в середньому близько двох із половиною–трьох років. М. Монтессорі вважає, що для дитини в цьому віці надзвичайно важлива певна послідовність подій, для неї важливо відчувати ритм свого дня. Усвідомити власний ритм дня – це означає запустити хід внутрішнього годинника, тобто відчувати, що існує великий закон часу, який важливіший за суб'єктивні бажання й примхи. М. Монтессорі підкреслює, що у такому віці дитина відчуває характерну любов, точніше, справжню пристрасть до дотримання звичного для неї режиму дня, голосно висловлюючи своє обурення в тому випадку, якщо він порушується дорослими [19]. У цей період діти чутливі навіть до зміни послідовності подій або фраз у знайомих казках і висловлюють своє невдоволення, якщо вона порушується, що часто відзначають батьки й вихователі.

Досить суперечливими й нечисленними є результати досліджень особливостей часової перспективи дітей. Згідно З.О. Кіреєвої, у дітей дошкільного віку уявлення про часову перспективу взагалі відсутні. Вона вважає, що виокремлення значущої часової перспективи починається лише у підлітковому періоді [11]. Н.М. Толстих, О.В. Камнева, Т.В. Єрмолова, І.С. Комогорцева навпаки відзначають наявність часової перспективи у дітей трьох–п'яти років. Т.В. Єрмолова та І.С. Комогорцева вивчали часовий аспект образу себе у дошкільнят. Вони виявили, що у дітей досить рано складається образ себе в минулому. Я-минуле усвідомлюється дошкільниками переважно через окремі дії, емоційні стани та події, які дитина пережила, здійснила. У дослідженні також

зазначається, що образ себе в минулому не є цілком продуктом індивідуальної життєдіяльності дитини, але він здебільшого збудований нею за допомогою дорослого [20]. О.В. Камнєва також вказує на неструктурованість часової перспективи дошкільнят, яка в основному представлена яскравими ізольованими подіями. У молодших школярів часова перспектива також ще не структурована, але дослідниця фіксує появу найближчого минулого й віддаленого майбутнього [21].

Т.В. Єрмолова та І.С. Комогорцева виявили не тільки збільшення часового горизонту в бік минулого у молодших школярів, а й зміну ставлення до свого минулого: в ньому починає домінувати оцінювальний, узагальнений підхід. Найближчою життєвою перспективою, яку усвідомлюють дошкільнята, є школа, а дорослість залишається віддаленою перспективою, хоча й украй привабливою, але не пов'язаною безпосередньо з теперішнім. У дітей шести-семи років і в найближчій, і у віддаленій перспективі переважають юнацтво та дорослість, які є для них дуже привабливими через соціальну активність [20]. Згідно Н.М. Толстих, часова перспектива дошкільника включає його уявлення про все майбутнє життя, в тому числі уявлення про скінченність життя, про віки життя. У цей період інтенсивно розвивається здатність до цілепокладання та планування в часі своїх дій. Розвиваючи вчення про хронотоп, Н.М. Толстих виокремила кілька періодів інтенсивного розвитку часової сторони хронотопу: дитинство, дошкільне дитинство, отрочество й юність [22].

Менш суперечливими є результати досліджень, у яких вивчаються особливості сприйняття метричних властивостей часу дошкільниками та молодшими школярами. О.Ю. Балашова та І.Ю. Вяхирєва досліджували адекватність оцінки часових інтервалів дітьми. Вони з'ясували, що діти двох–чотирьох років здатні оцінити проміжок часу лише приблизно (короткий він або тривалий). У чотири–шість років дитина вже може порівняти проміжки часу за тривалістю («довше», «коротше»). Оцінити ж тривалість інтервалу в одиницях вимірювання дітям вдається лише у віці 7–10 років, та навіть у цьому віці використання словесних позначень одиниць вимірювання часу не завжди є правильним [23].

Подібні результати були отримані в дослідженні В.П. Лисенкової та Н.Г. Шпагонової, які вивчали вікові особливості оцінки, вимірювання й відтворення часових інтервалів. Зокрема, випробуванням у віці від 6 до 10 років пропонувалося оцінити, виміряти та відтворити дев'ять часових інтервалів тривалістю 3, 5, 7, 12, 17, 21, 27, 45 та 60 с, які пропонувалися у випадковому порядку. Експериментальні дані показали, що діти в 6 років не здатні адекватно оцінювати тривалість часових інтервалів. Найменшою точністю

відрізняється словесна оцінка інтервалів часу, а найбільша адекватність сприйняття часу виявлена при відтворенні часових інтервалів.

У дітей 7 років під впливом навчання математики та знайомства з життєвими ситуаціями, які вимагають планування своєї діяльності в часі, величина помилок при оцінці, вимірюванні та відтворенні часових інтервалів різко зменшується. З віком здатність до адекватного сприйняття метричних властивостей часу зростає. У 10-річному віці величина помилок при оцінці, вимірюванні та відтворенні часових інтервалів зменшується майже в два рази порівняно із 7-річними дітьми і більш ніж утричі – з 6-річними [24]. Необхідно підкреслити, що всі 6-річні діти, які брали участь у вищеприказаному експерименті, були дошкільнятами. Як зазначають автори дослідження, значне збільшення адекватності сприйняття часу, яке вони зафіксували в 7-річному віці, пов'язане саме зі вступом дитини до школи, де вона навчається рахувати, опановує конкретні часові відносини. Цікаво було б порівняти результати, отримані в цьому експерименті, з тим, наскільки адекватно оцінюють, вимірюють та відтворюють часові інтервали 6-річні діти, які вже відвідують школу.

Вивчаючи суб'єктивну оцінку часових інтервалів у молодших школярів, О.Ю. Сурніна та В.І. Лупандін виявили схожі тенденції. В їх дослідженні діти 7, 8, 9 та 10 років і група дорослих випробовуваних 17–25 років повинні були оцінювати інтервали тривалістю 15, 30, 45, 60 та 90 с. Завдання випробовуваних полягало у вербальному вираженні тривалості інтервалу в загальноприйнятих одиницях виміру часу. Дослідники виявили, що в 7-річному віці діти не здатні давати адекватну оцінку тривалості. Інтервали оцінюються з великою помилкою, а індивідуальні значення характеризуються широкою варіацією. З віком відносна помилка виміру зменшується, і до 10 років точність оцінки досягає дорослого рівня [25]. Важливо зазначити, що метод словесної оцінки інтервалів часу, який досить часто використовується в дослідженнях особливостей сприйняття метричних властивостей часу дітьми, вимагає розвитку вербального рівня відображення часу. Очевидно, що вербальне вираження не завжди співпадає з безпосереднім чуттєвим образом. Відтак значна частина помилок і труднощів усвідомленої оцінки часу маленькими дітьми пов'язана переважно із недостатнім рівнем розвитку їх мови.

Висновки. Теоретичний аналіз досліджень особливостей сприйняття часу дітьми різного віку дозволив зробити низку висновків.

Так, розвиток сприйняття часу дитиною є тривалим і складним процесом, який пов'язаний із формуванням та функціонуванням системи суб'єктивного відображення метричних властивостей часу,

топологічних властивостей часу й орієнтуванням у ньому. Розглянуті експериментальні дані вказують на те, що освоєння дітьми різних властивостей часу має асинхронний характер. Разом із тим, на сьогодні в психології немає єдиного розуміння процесів становлення у дитини уявлень про час.

Існує значна кількість досліджень особливостей сприйняття часу дитиною, однак більшість робіт присвячена вивченню розвитку часової перцепції у дошкільників та молодших школярів. Раннє дитинство та особливо вік немовляти значно рідше привертають до себе увагу науковців. Що стосується дослідження різних аспектів сприйняття часу, то найбільш вивченими є особливості сприйняття дітьми метричних властивостей часу, а найменш – специфіка часової перспективи дітей (особливо дошкільників).

Отримані в експериментах результати відрізняються різноманітністю та неоднозначністю. Найбільш суперечливими є дані щодо особливостей часової перспективи дітей дошкільного віку та щодо віку, в якому у дитини формуються уявлення про топологічні властивості часу.

Серед чинників, що можуть обумовлювати суперечливість та неспівпадіння результатів досліджень специфіки сприйняття часу дітьми певного віку, найбільш значущими є такі. По-перше, предмет дослідження відрізняється складністю та багатоаспектністю. По-друге, в кожному конкретному випадку дуже різняться сукупність зовнішніх і внутрішніх умов при проведенні експериментів. По-третє, при вивченні розвитку часової перцепції дитини застосовуються різні методи дослідження, наприклад для аналізу можливостей суб'єктивного виміру часу можна використовувати вербальну оцінку, відмірювання, відтворення або порівняння тривалості різних часових інтервалів. Проведений аналіз показав, що чим менший вік дитини, тим більш виважено потрібно підходити до вибору методів дослідження особливостей сприйняття часу.

Обговорення досліджень розвитку часової перцепції дитини повинне враховувати відмінність між неявною та явною обробкою інформації про час, що має бути відображене у висновках щодо особливостей сприйняття часу дітьми різного віку. Твердження про відсутність у немовлят здатності обробляти інформацію про час, яке є традиційним для вітчизняної психології, потребує перегляду.

Більшість емпіричних даних, отриманих у дослідженнях розвитку часової перцепції дітей, поки не мають продуманого пояснення в межах тих чи інших концептуальних моделей.

Перспективним напрямом подальших досліджень може бути інтеграція різних експериментальних даних щодо особливостей сприйняття часу дітьми різного віку та пошук психологічних і мозкових механізмів, що стоять за ними.

Література:

1. Бакаленко О.А. Час як психологічний феномен: сучасний стан проблеми. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки»*. 2016. Вип. 54. С. 64–68.
2. Бакаленко О.А. Теоретичні підходи до вивчення часової перспективи особистості. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки»*. 2017. Вип. 57. С. 76–81.
3. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності : монографія. Київ : Либідь, 2003. 376 с.
4. Фресс П. Восприятие и оценка времени. *Экспериментальная психология* / под ред. П. Фресса, Ж. Пиаже. Москва : Прогресс, 1978. Вып. 6. С. 88–134.
5. Болотова А.К. Психология организации времени : монография. Москва : Аспект Пресс, 2006. 254 с.
6. Шиффман Х. Ощущение и восприятие. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 928 с.
7. Козлова А.В., Савко Т.В., Терехин А.Т. Индивидуальные различия в восприятии времени. *Вопросы психологии*. 2009. № 6. С. 91–96.
8. Голота Н. Особливості пізнання дитиною простору й часу в дошкільному віці. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія «Педагогічні науки»*. 2016. № 2. С. 38–44.
9. Дуткевич Т.В. Дитяча психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 424 с.
10. Пиаже Ж. Избранные психологические труды: психология интеллекта, генезис числа у ребенка, логика и психология. Москва : Просвещение, 1969. 659 с.
11. Киреева З.А. Развитие сознания, детерминированное временем : монография. Одесса : ВМВ, 2010. 380 с.
12. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество : учебник для вузов 5-е изд., стер. Москва : Академия, 2000. 456 с.
13. Эльконин Б.Д. Психология развития : учеб. пособие. Москва : Академия, 2001. 141 с.
14. Droit-Volet S. Child and time. *Multidisciplinary aspects of time and time perception* / editors: A. Vatakis, A. Esposito, M. Giagkou, F. Cummins, G. Papdelis. Berlin : Springer-Verlag, 2011. P. 151–173.
15. Семантические категории в детской речи / отв. ред. С.Н. Цейтлин. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2007. 436 с.
16. Бурдина И.В. Время в детской речи. *Проблемы детской речи* : материалы межвуз. конф. (Санкт-Петербург, 1996 г.). Санкт-Петербург, 1996. С. 99–101.

17. Абросова Е.В. Особенности усвоения грамматической категории времени в онтогенезе. *Проблемы онтолингвистики* : материалы междунар. науч. конф. (Санкт-Петербург, 24–26 апр. 2012 г.). Санкт-Петербург, 2012. С. 100–104.
18. Рихтерман Т.Д. Формирование представлений о времени у детей дошкольного возраста : кн. для воспитателя дет. сада 2-е изд., дораб. Москва : Просвещение, 1991. 47 с.
19. Монтессори М. Дети – другие / пер. с нем., вступ. и закл. статьи, коммент. К.Е. Сумнительный. Москва : Карапуз, 2004. 336 с.
20. Ермолова Т.В., Комогорцева И.С. Временной аспект образа себя у старших дошкольников. *Вопросы психологии*. 1995. № 2. С. 47–58.
21. Камнева Е.В. Анализ психологического содержания временной перспективы в образе «Я» субъекта: в возрастном диапазоне от 6 до 18 лет : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13. Калуга, 2002. 25 с.
22. Толстых Н.Н. Хронотоп: культура и онтогенез : монография. Москва–Смоленск : Универсум, 2010. 312 с.
23. Вяхирева И.Ю., Балашова Е.Ю. О некоторых особенностях оценки временных интервалов в младшем школьном возрасте. *Журнал практического психолога*. 2009. № 1. С. 101–111.
24. Лисенкова В.П., Шпагонова Н.Г. Индивидуальные и возрастные особенности восприятия времени (на примере детской, подростковой и юношеской выборок). *Психологический журнал*. 2006. Том 27. № 3. С. 49–57.
25. Сурнина О.Е., Лупандин В.И. Исследование субъективной оценки временных интервалов у младших школьников и взрослых. *Психологический вестник Уральского государственного университета имени А.М. Горького*. 2001. С. 151–159.

Bakalenko O. A. Features of time perception by children of different ages: theoretical analysis

The article provides a theoretical analysis of studies of features of time perception by children of different ages. The development of the perception of time by a child is considered as a long and complicated process, which is connected with the formation and functioning of the system of subjective display of metric properties of time, topological properties of time and orientation in time. The peculiarities of the perception of time by infants, toddlers, preschoolers and school-aged children are highlighted.

It has been found that the mastering of different properties of time by children is asynchronous. It is suggested to take into account the difference between implicit and explicit processing of time information considering studies of the development of the temporal perception of a child, which should be reflected in the conclusions about the peculiarities of the perception of time by children of different ages. The conclusion is made about the need to revise the statement about the lack of infants' ability to process information about time, which is traditional for the domestic psychology.

As a result of the generalization and systematization of the problems of studies of the specificity of time perception by a child, it was found that the vast majority of proceedings is devoted to the study of the development of temporal perception of preschoolers and school-aged children. Toddlers and especially infants are far less likely to attract the attention of scientists. With regard to the study of the different aspects of time perception, the most studied are the features of perception of children's metric properties of time, and the least is specificity of the time perspective of children (especially preschoolers).

The diversity and ambiguity of the results obtained in the experiments are emphasized. The most controversial is the data regarding the time perspective of preschoolers and the age at which the child's ideas about the topological properties of time are formed. The factors that can cause inconsistencies in the results of studies of the specificity of time perception by children of different ages are presented.

The conclusion is made about the prospect of integration of different experimental data on the peculiarities of the time perception by children of different ages and the search for the psychological and brain mechanisms behind them.

Key words: *time perception, child, age, metric properties of time, topological properties of time, time orientation.*